Text & bild KRISTIN MÖRCK

Stora Vika har helt byggts upp kring sin cementfabrik, vilket blev en katastrof när den lades ner 1981. Eller? Tidskriften Betong har vänt åter till den lilla cementorten.

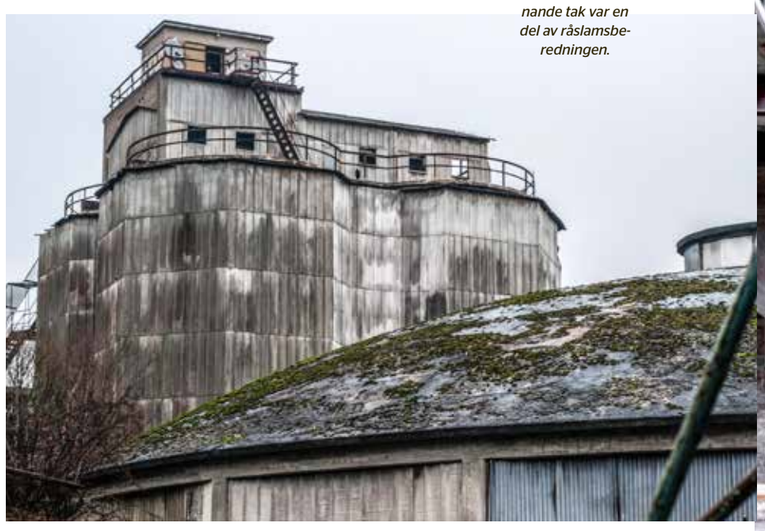
Fabriken som försvann

ATT GÅ IN i Stora Vikas nedlagda cementfabrik är som att gå in i en stad där kriget härjat. På golvet ligger krossade glasfönster och murkna plankor. Graffitikonstnärer har tävlat om vem som vågar klättra högst upp i betongskelettet för att lämna sitt avtryck. Trots att vi står mitt i ugnshuset går det att titta rakt upp på den blygrå himlen och känna de kalla dropparna från höstens regn. Milan Tomich, hamnchef på Stockholms Bulkhamn, kryssar fram genom bråte och förbi toaletter som inte använts på tre decennier. Vi kommer till en öppen hall och stannar framför det som förr var fabrikens avsättningsbassäng. Här avvattnades råslammet innan det brändes till cementklinker i de långa ugnarna. En bit ifrån den står en stor svart studsmatta, en sådan som alla barnfamiljer har i trädgården.

– En fotograf var här och tog bilder på sig själv när hon hoppade. Men studsmattan glömde hon att ta med sig hem, säger Milan Tomich.

Miljön på den gamla fabriken lockar till sig människor som gillar det trasiga, som fascineras av ruinerna av ett industrisamhälle som sedan länge gått förlorat. Många vill komma in och fotografera och flera producenter har valt att göra filminspelningar här, säger Milan Tomich.

Stockholms Bulkhamn tog över området för 12 år sedan. Då hade det i omgångar sedan Cementas nedläggning använts till olika verksamheter. Under en period komposterade ett företag sopor i ugnarna, ett kontroversiellt projekt som ledde till både konkurs och anklagelser om miljöbrott. Nu lossar och lagrar bulkhamnen bulkmaterial och biobränslen som transporteras vidare in i landet. Flera av fabriksbyggnaderna har byggts om till lager. Bulkhamnens vd Henrik Lundberg berättar att många miljoner lagts på renoveringar men att det knappt syns eftersom fabriksområdet är stort och har förfallit under så många år.

Slambassängen med sitt kupollikande tak var en del av råslamsberedningen.

> Utomstående brukade skämta om att vi var för lojala. Vi stod med mössan i hand, sade de. Men faktum var att det inte fanns något att klaga på.

DET ÄR SVÅRT att förstå att det var här – i ruinerna – som framtiden en gång byggdes. Cementfabriken i Stora Vika var en viktig del av det svenska folkhemsbygget och det var på 1940-talet allt började. Efter världskrigen fanns det ett stort behov av nya bostäder i Stockholmsregionen. För det krävdes betong och Skånska Cementaktiebolaget, numera Cementa, bestämde sig för att bygga Europas modernaste cementfabrik. Vid Stora Vika hittade de kalksten av fin kvalitet och den skyddade Fållnäsviken där en hamn kunde anläggas. Strax intill byggde de samtidigt upp bostadsområdet Marsta. Här skulle de anställda bo och tillbringa sin fritid– arbetarna i lägenheter och radhus på ena sidan byn och tjänstemännen i påkostade villor på den andra. Området var planerat in i minsta detalj och allt de anställda skulle kunna tänkas behöva fanns – Konsumbutik, mjölkbutik, bageri, frisör, badplats, idrottsplatser och läkarmottagning. Några år senare öppnades även en skola.

Lennart Rosander på Stockholms läns museum har skrivit den kulturhistoriska boken "Cement – Stora Vika – industriort i folkhemmet" Han menar att samhället Stora Vika är speciellt eftersom det är en modern bruksort som helt byggdes upp under efterkrigstiden. Bostadsförhållandena var också ovanligt goda, radhus var annars ovanligt som arbetarbostäder.

CEMENTET FRÅN Stora vika byggde både de moderna 1950-talsförorter som växte fram i Stockholms utkanter och hela regionens miljonprogram. Det gör fabriken till en viktig del av Stockholmsområdets historia.

– Stora Vikas fabrik hade en enorm betydelse för Stockholms expansion. Det var härifrån all cement togs, säger Lennart Rosander.

För att producera cement krävdes hårt arbete. Kalkbrottet i Stora Vika blev större och större och 1 200 ton färdig cement fraktades varje dygn från hamnen till mottagningsstationen vid Liljeholmen i Stockholm. En av dem som såg till att Stockholm fick en bra produkt var Gösta Nyström. Han kom 1957 till Stora Vika från Gotland för att söka jobb. Dagen efter intervjun började han sitt nya jobb på laboratoriet. Att han inte kunde yrket var inget problem – fabriken skrek efter arbetare och de som anställdes fick lära sig allt på jobbet.

I laboratoriet fick Gösta analysera cementets vikt, hållfasthet och finhet. Det var viktigt att den hade rätt kvalitet och ibland fick han ringa ner till kvarnhuset och berätta för arbetarna att de var tvungna att sakta ner på farten eftersom klinkern inte fick matas in för fort.

– Arbetarna blev ofta irriterade när jag ringde. De fick bonus beroende på hur mycket som producerades och ville att det skulle gå snabbt, säger han.

På fabriksområdet finns många stora och förfallna byggnader. Att renovera hela området skulle kräva enorma resurser. Henrik Lundberg på Stockholms Bulkhamn berättar att prover tagits på byggnadernas betongstomme och att den fortfarande är i gott skick. De många eternittaken gör dock renoveringsarbeten komplicerade.

Gösta och Ingrid Nyström har bott i Stora Vikas radhusområde sedan slutet på 1950-talet.

FÖRE SIN TID

ATT STORA VIKA var ett framtidssamhälle vittnar Svenska Cementföreningens experimenthus om. 1946 byggdes här nämligen en liten enplansvilla som skulle visa att det går att bygga billiga egnahem i betong. Väggarna göts på plats i horisontalläge och restes sedan och göts ihop. Huset blev visserligen dyrare än ett i trä men det minskade behovet av löpande underhåll skulle göra att den extra kostnaden snabbt sparades in. Huset finns dokumenterat i skriften "Småhus av betong – en redogörelse för Svenska Cementföreningens provhus vid Stora Vika".

Göstas fru Ingrid Nyström fick arbete på mässen, fabrikens personalmatsal. Hon berättar att arbetarna och tjänstemännen i början satt i skilda rum och serverades olika maträtter. När arbetarna fick soppa och pannkakor fick tjänstemännen en fin köttbit. Med åren började reglerna luckras upp och det kunde hända att disponenten kom fram och försiktigt frågade om han inte kunde få lite soppa och pannkaka han med.

CHEFERNA BEHANDLADE de anställda bra, men det kunde hända att någon hade en räv bakom örat. Under sin första dag på jobbet struntade disponenten i den sedvanliga vita chefsrocken och tog istället på sig vanliga arbetskläder och gick in i fabriken, berättar Gösta.

– Arbetarna trodde att han var en ny kollega och bjöd på fika. Efter ett tag kröp det fram att han var den nya chefen. Dagen efter blev en av arbetarna omplacerad. Kunde de fika så länge gick det nämligen att skära ner på personal, säger han.

Det här var dock ett undantag som levde kvar som en rolig historia. Arbetarna hade det bra och de var sällan missnöjda, berättar Gösta.

– Utomstående brukade skämta om att vi var för lojala. Vi stod med mössan i hand, sade de. Men faktum var att det inte fanns något att klaga på. Cementa såg till att vi hade det bra och satsade mycket på byn.

UNDER MER ÄN 30 år arbetades det för fullt i Stora Vika. Men allt skulle få ett slut. Att fabriken använde vatten i framställningen var en av förklaringarna till varför den inte kunde hänga med i utvecklingen. Våtmetoden var nämligen ovanligt energislukande och när 70-talets oljekris slog till blev det dyrt att framställa cement. Under 1970-talet minskade också behovet av nya bostäder vilket gjorde att fabriken gick mot sin undergång. Cementa valde att satsa på sin långt mer moderna och energieffektiva fabrik i Slite. Gösta och Ingrid Nyström minns att de besökte fabriken i Slite och slogs av vad modernt det var – det var som natt och dag. I Stora Vika gjordes allt fortfarande manuellt. I Slite hade datorerna gjort sitt intåg.

När rykten kom om att fabriken skulle läggas ner blev det oro i Stora Vika. Överallt diskuterades framtiden. Både boende och Nynäshamns kommun befarade att byn skulle bli ett spöksamhälle. Men oron visade sig snart vara obefogad. Arbetarna rekryterades bland annat till örlogsbasen i Muskö, Astra Zeneca i Södertälje eller till Televerket.

Gösta Nyström hamnade på Muskö och Ingrid Nyström fick arbeta kvar på mässen när fabriksområdet togs över av ett nytt företag. Allt ordnade sig, men mycket gick också förlorat. När människorna började pendla försvann många viktiga samhällsfunktioner från Stora Vika, idag finns i princip bara skolan kvar.

Gösta och Ingrid minns cementfabriken som kittet som under alla år höll ihop sam-

hället Stora Vika. Alla kände alla och under arbetsdagarna kunde arbetarna diskutera byns angelägenheter. De arbetade lika mycket för fabrikens som för byns framtid.

– När vi träffar andra som bott här länge brukar vi säga att Cementas tid, det var en bra tid. Ville vi ha något, till exempel en bollplan, var det bara att fråga fabriken. Det fattades aldrig pengar, säger Ingrid och Gösta.

De tittar ut genom radhusets köksfönster. Det börjar skymma och människorna kommer hem från sina arbeten.

– Du skulle se hur det såg ut här förr. Vi hade en trädgårdsmästare och trädgårdsarbetare som krattade grusgångarna och klippte rosenbuskarna. Nu är buskarna borta och gångarna har asfalterats.

ÄVEN FÖR BARNEN var fabriken viktig. Ingrid Söderqvists föräldrar kom till Stora Vikas från Bläse på Gotland. Hon minns en barndom som var intimt sammanflätad med livet på cementfabriken. När de sprängde på brottet visste hon att klockan var fyra och att det snart var dags för pappa att komma hem från jobbet vid brännugnen. Hon minns midsommaraftnarna då Cementa gav barnen påsar med russin och en klubba och pappan stod vid ingången till dansbanan och såg till att allt gick lugnt och städat till. Kalklinbanan som gick över landsvägen vågade hon knappt cykla under, men drömde ändå om att åka i.

– Alla barn kunde röra sig fritt här. Sprang vi ner till badstranden var det alltid någon vuxen som höll koll och skickade hem oss, för där fick vi inte vara, säger hon.

Cementatiden lever onekligen kvar som ett vackert minne. Men industriområdet som cementet lämnade efter sig har under senare år börjat bli en huvudvärk. Många Stora Vika-bor oroar sig för de gifter som kan ha lämnats kvar efter mer än ett halvt sekels industri. 2013 hände också något som fick invånarna att se rött och återigen samlas för att kämpa för framtiden – det finska företaget Sakab meddelade att de vill tömma det omtyckta kalkbrottet på vatten och fylla det med avfall.

– Ingen vill ha hit dem. Vi är rädda att människor flyttar härifrån när den tunga trafiken ökar och den fina miljön förstörs, säger Åsa Spång i Stora Vikas Byalag.

Kalken har gjort naturen speciell. Runt kalkbrottet finns ovanliga växter och fjärilsarter, bland annat den fridlysta apollofjärilen. Nynäshamns kommun och den lokala Naturskyddsföreningen anlade för några år sedan en fjärilsstig runt brottet och möjligheterna att bilda ett naturreservat har diskuterats. Får Sakab rätt att tömma brottet på vatten kommer planerna att gå om intet.

Byalaget skulle istället vilja göra Stora Vika till ett natur- och kulturcentrum. Kalkbrottet skulle kunna användas för olika evenemang och ett museum skulle kunna berätta historien om Stora Vikas samhälle och cementet, säger Åsa Spång.

– Vi borde ta tillvara på historien och den unika miljön som cementtillverkningen lett fram till, inte förstöra den. De fina minnena måste få finnas kvar, de får inte ersättas av avfall och förstörelse. ◆

SÅ FUNGERADE VÅTMETODEN

NÄR KALKSTENEN brutits grovkrossades den och sorterades av plockerskor (kvinnliga arbetare). Stenen krossades sedan igen och transporterades på den 670 meter långa linbanan till fabriken. Här maldes kalkstenskrosset tillsammans med stora mängder vatten samt lera och olika korrektionsmaterial till råslam.

Råslammet gick igenom olika processer för att få den rätta sammansättningen. Råslammet vattnades sedan av i avsättningsbassängerna innan den åkte in i den 145 meter långa roterande roterugnen. Här torkades och brändes det i en långsam process till cementklinker.

Råslammet fördes framåt i ugnen och värmen blev starkare och starkare tills slammet blev klumpar – klinker. Slutligen maldes cementklinkern och blandades med gips. Cementet lagrades i silor i den egna hamnen innan den transporterades iväg med fartyg. Till största del såldes cement i lösvikt, men även på påse.

Fabriken hade två långa roterugnar. En av dem flyttade företaget Bedminister till lagerhuset och byggde om till sopkomposteringbehållare. Att cementugnarna var så långa i Stora Vika beror på att fabriken använde våtmetoden.

Linbanan har tagits ner men avlastningsstationen vid fabriken finns kvar.

Kynningsrud Prefab är en komplett stomentreprenör.
Vi projekterar, tillverkar och monterar betong- och smideskonstruktioner som utgör stommen för mängder av olika byggnadstyper.

Kynningsrud
Stomentreprenören
Kynningsrud Prefab AB
0522 63 63 63 - www.kynningsrud.se